

RACJONALIZM (łac. ratio – rozum, rozważanie, racja, podstawa) – jeden z głównych nurtów filozofii, zainicjowany przez Kartezjusza i kontynuowany przez jego następców w XVII i XVIII w.

R. głosi niezależność poznawczą rozumu od danych doświadczenia (opozycja wobec empiryzmu), wrodzoność pojęć i zasad (natywizm), prymat rozumu wobec woli (opozycja wobec woluntaryzmu) oraz potrzebę stosowania w filozofii metody dowodowej wzorowanej na geometrii Euklidesa (more geometricus), odrzuca natomiast pozarozumowe źródła poznania (przeciwieństwo irracjonalizmu i spirytualizmu).

R. filozoficznego nie należy mylić z – posługującą się tą samą nazwą – oświeceniową ideologią wyłonioną w XVIII w. w środowisku franc. publicystów – ideologów rewolucji franc. postulujących walkę z zastanym porządkiem społeczno-politycznym i religią.

RACJONALIZM W ASPEKcie SYSTEMATYCZNYM. Pojęcie r. jest na tyle wieloznaczne, że można je traktować w kategoriach „pojęcia rodzinnego” w znaczeniu L. Wittgensteina (zob. R. Kleszcz, *O racjonalności*, 35–36). Sens r. dookreśla się przez jego główne opozycje: empiryzm, irracjonalizm, intuicjonizm. R. można zdefiniować uwzględniając następujące aspekty: a) wskazując na cechy diagnostyczne wspólne różnym jego postaciom historycznym; b) dookreślając kategorię racjonalności, do której odwołuje się r.; c) stosując (słabszą) wersję historyzmu, przez wskazanie na genetyczno-historyczne oraz filozoficzne uwarunkowania procesu powstania i rozwoju r.; owe 3 sposoby definiowania r. nie są względem siebie rozłączne, lecz wzajemnie się uzupełniają.

Cechy r. Chcąc podać adekwatną charakterystykę r. pojętego jako opozycja wobec empiryzmu, W. Tatarkiewicz zaproponował uwzględnienie sześciu zagadnień, które miały ujawnić główne cechy r. Były to zagadnienia: natury poznania i jego początku, pochodzenia, metody, zakresu i ważności. R. miałby się odznaczać tym, że poznanie polegałoby na zrozumieniu (intuicja intelektualna), zaczynałoby się od idei wrodzonych pochodzących z rozumu, przy czym jedną z głównych metod rozwijających dane wrodzone jest rozumowanie. Uzyskane w ten sposób poznanie, będąc powszechne i konieczne, przekracza doświadczenie. Głównie w XVII w. posługiwano się metodami aksjomatyczno-dedukcyjnymi wzorowanymi na matematyce (more geometrico), równocześnie z poglądem o wrodzoności niektórych lub wszystkich pojęć (innatywizm) i tezą o powszechnej dowodliwości wszystkich prawdziwych twierdzeń wskazu-

je charakterystyczny rys r., jakim jest aprioryzm. Aksjomatyzacji procedur dowodowych towarzyszyły w r. zainteresowania metodami semiotycznymi (formalizm i symbolizm) oraz przedsięwzięcia zmierzające do budowy sztucznego języka idealnego (*lingua universalis, characteristica universalis*), pozwalającego na uniknięcie błędów w poznaniu oraz rozszerzenie naszych możliwości poznawczych. XVIII-wieczni krytycy r. (I. Kant) dostrzegli jeszcze jedną cechę r., jaką była dążność do opierania całej wiedzy i procesu jej zdobywania na jednej lub kilku naczelnych zasadach przyjętych a priori, czyli niezależnie od doświadczenia. Cechę tę nazwano dogmatyzmem.

Pojęcie racjonalności. Każda z form r. odwołuje się do określonej formy racjonalności, na której opiera swoje zasady i twierdzenia. Racjonalność ta może być oparta na strukturach metafizycznych (ontologicznych), poznawczych, metodologicznych, aksjologicznych, językowych i in. Przejawem racjonalności metafizycznej (historycznie najwcześniejszej) jest natura bytu, rozpoznawana jako wewnętrznie niesprzeczna i inteligibilna. Jest ona podstawą obowiązywania zasad: przyczynowości oraz racji dostatecznej. Racjonalność poznawcza dotyczy nie tyle obiektywnych struktur bytowych, co struktur poznawczych (epistemologicznych), które uprzystępniają nam rzeczywistość lub jej fragment (np. teoria kategorii Kanta), za pomocą których artykułowane oraz uzasadniane są rezultaty poznawcze. Racjonalność metodologiczna pozostaje w ścisłym związku z panującym pojęciem nauki i jej kryteriami. Obowiązywanie określonych norm, zasad i wartości (i ich obiektywnej hierarchii) stanowi podstawę racjonalności aksjologicznej. Natomiast kryteria jasności i wyrazności poznania i stylu filozofowania to obszar racjonalności pojęciowej. Racjonalność może dotyczyć także sfery ludzkich działań i przekonań. Wśród metazasad racjonalności wyróżnia się: ścisłość językową, zgodność z zasadami logiki, krytycyzm, rozwiązywalność problemu (R. Kleszcz), zaś do jej kryteriów zalicza się (zwł. w przypadku nauki): uzasadnialność, algorytmiczność reguł i niesprzeczność (M. Walczak).

Racjonalność da się pojąć również w kategoriach sensu. „Mówimy, że coś ma sens, jeśli jest racjonalne, dające się rozpoznać, wytłumaczyć, uzasadnić. Coś jest bezsensowne, jeśli tych postulatów nie spełnia. Bezsens jest wówczas jednym z możliwych przypadków irracjonalności” (W. Stróżewski, *Istnienie i sens*, 425). Granicą racjonalności (i sensu) jest sprzeczność, niedorzeczność czy absurd: logiczny, moralny albo aksjologiczny.

RACJONALIZM W ASPEKcie HISTORYCZNOFILOZOFICZNYM. R. metafizyczny i jego archaiczne początki. O początkach r. (metafizycznego) sensu largo można mówić już w przypadku Heraklityjskiej nauki o wspólnym wszystkim poznającym logosie (ὁ Λόγος [ho Logos]) przenikającym świat. To samo w przypadku pitagorejskiej nauki o harmonii czy Anaksagorasa koncepcji wszechobecnego i wszystko organizującego w kosmiczny ład Rozumu (ὁ νοῦς [ho noús]). R. w tej wczesnej fazie odwoływał się do racjonalności, której upatrywał w metafizycznych strukturach rzeczywistości, uznając ją za w pełni poznawalną (inteligibilną).

Systematycznie rozwiniętą formę tego rodzaju r. i klasyczną, dominującą przez następne wieki zaprezentowali Platon i Arystoteles. Pierwszy z nich źródłem racjonalności świata upatrywał w transcendentnej względem świata, wiecznej i niezmiennej sferze idei. Sfera ta była całkowicie inteligibilna i nadawała racjonalności sferze świata materialnego. Świat materialny „został utworzony według modelu, który jest przedmiotem rozumu i myśli, i jest tym samym” (*Timajos*, tłum. P. Siwek, Wwa 1986, 29 A–B). Natomiast wg Arystotelesa ontyczną podstawą racjonalności świata i jego poznawalności nie jest transcendentna idea, ale forma (μορφή [morphé]). Jest ona czymś obecnym w każdym indywiduum i jako taka jest ontyczną podstawą definicji. Forma pozwala daną rzecz poznać, czyli umieścić ją w kontekście jej koniecznych przyczyn. W jego przypadku zwykło się mówić o metodologicznym r., polegającym na powiązaniu poznania naukowego z procedurami dowodowymi typu sylogistycznego. W średniowieczu nawiązywano do obu wersji r. Szczególne znaczenie dla dalszych dziejów r. miała wczesnoscholastyczna formuła „sola ratione” (dosł. samym rozumem), postulująca taki rodzaj filozoficznej argumentacji, który nie odwoływałaby się do żadnego innego autorytetu poza samym rozumem (zob. M. Grabmann). Ta formuła stała się naczelną dyrektywą całej scholastyki średniowiecznej i renesansowej.

R. nowożytny (klasyczny). Wraz ze zmianą paradygmatu nauki, jaki pojawił się z koncepcjami F. Bacona i Galileusza, zmieniło się w czasach nowożytnych pojmowanie podstaw racjonalności i zasad. Niekwestionowanym autorytetem dla nowożytnych racjonalistów był Kartezjusz, który w przedmowie do francuskojęzycznej wersji dzieła *Zasady filozofii* przyrównał naukę (wiedzę) do drzewa. Jego korzeniami miałyby być dostarczająca pierwszych i niepowątpiewalnych zasad metafizyka, pnem fizyka, zaś wyrastającymi z nie-

go konarami „wszystkie inne nauki, sprowadzające się do trzech podstawowych, mianowicie do medycyny, mechaniki i etyki” (R. Descartes, *Autor do tłumacza książki. List, który może tu służyć jako przedmowa*, w: tenże, *Zasady filozofii*, tłum. I. Dąbska, Kęty 2001², 19).

W nowożytnym r. kartezjańskim szczególna rola przypadła więc metafizyce, która odkrywa, określa i artykułuje jego zasady oraz ich poznawcze źródła. Zasady te powinny spełniać 2 warunki: być bezwzględnie oczywiste oraz „od nich zależeć musi poznanie innych rzeczy [...], podczas gdy na odwrót, tamte bez nich poznane być nie mogą. Potem zaś trzeba się starać w ten sposób wywieść z tych zasad poznanie rzeczy, które od nich zależą, by cały łańcuch dedukcji, które się przeprowadzi, był całkowicie oczywisty” (tamże, 12). Naczelną wśród zasad była „cogito ergo sum”. Jest ona najpierwsza oraz najpewniejsza (fundamentum inconcussum) ze wszystkich i „uderza każdego, kto filozofuje jak należy” (tamże, I 7). W r. wyraźnie zaznacza się obecność r. pojęciowej w jego postulacie „jasnego i wyraźnego poznania” (clara et distincta perceptio), poznawczej (nauka o poznaniu intuicyjnym jako bazowym fundamencie epistemologicznym), metodologicznej (ściśle powiązanie z modelem nauki) i metafizycznej (nauka o matematycznej strukturze świata materialnego: „Apud me omnia fiunt mathematice in natura”).

Szczególnie charakterystycznym elementem r. Kartezjusza była koncepcja „nauki powszechnej”, czyli mathesis universalis (synonimy: mathesis generalis, mathesis pura, mathesis vera). Jej zasadnicze idee zawarł we wczesnym (nie opublikowanym za życia) dziele *Reguły kierowania umysłem*. Najważniejszą, bo najpewniej służącą badaniu prawdy metodą miała być analiza wypracowana w ramach owej mathesis („Cała metoda polega na porządku i rozłożeniu tego, na co należy zwrócić spojrzenie ducha, aby odkryć jakąś prawdę” – *Reguły kierowania umysłem. Poszukiwane prawdy poprzez światło naturalne*, tłum. L. Chmaj, Kęty 2002, 28). Mathesis odwoływała się do przesłanek natywistycznych (koncepcja wrodzonych pojęć prima cogitationum utilium seminata) i apriorystycznych (akcent na autonomię poznania czysto rozumowego w stosunku do doświadczenia). W r. Kartezjusza i jego następców szczególną rolę odgrywała kategoria porządku (ordo), mająca tam uniwersalny sens i funkcję. Jako kategoria metodologiczna oznaczała określony, zaczerpnięty z geometrii (more seu ordine geometrico) sposób wykładu (modus scribendi geometricus), uwzględniający określoną kolejność oraz status epistemologiczny poszczegól-

nych zdań (propositiones), zaś jako kategoria ontologiczna determinowała związki przyczynowo-skutkowe oraz określała zasady prawa naturalnego.

Następcy Kartezjusza na kontynencie od XVII do pierwszej poł. XVIII w. zmierzać będą w kierunku różnorako pojętej radykalizacji założeń jego r. Akcent będzie położony na autonomizację poznania czysto rozumowego przez rozszerzanie stosowalności w filozofii i nauce metody matematycznej (mos geometricus). Istotne składowe tworzące metodę nowożytnego r. wypracował B. Pascal w pracy *O geometrycznym sposobie myślenia* (tłum. M. Tazbir, w: tenże, *Rozprawy i listy*, Wwa 1962, 115–156) w postaci: tzw. ars iudicandi (sztuka sądenia), ars demonstrandi, czyli procedury dowodzenia poznanej już prawdy oraz retoryczno-pragmatystycznej sztuce przekonywania (ars de persuader). Wg niego racjonalność jest cechą nie tyle rzeczywistości, która pozostaje dla nas nieznaną, co raczej samej nauki.

Modelowym przykładem dzieła głoszącego pogląd o pełnej racjonalności świata jest *Etyka* B. Spinozy (tłum. J. Myślicki, Wwa 1991), który wszystkie tezy tego dzieła wyłożył more geometrico.

Z czasem znacząco powiększono repertuar wrodzonych pojęć i zasad, czemu towarzyszyły dążenia do rozszerzenia stosowalności metod matematycznych, jak ma to miejsce w projekcie scientia generalis Leibniza – u niego znajdujemy wszystkie główne elementy klasycznego r. Szczególnie ważne były jego prace semiotyczne (*Meditationes de cognitione, veritate et ideis*), pozwalające mu na pełną obiektywizację kryterium jasności i wyraźności i usprawnienie procedur dowodowych („Omnis humanis ratiocinatio signis quibusdam sive characteribus perficitur” – G. W. Leibniz, *Die philosophischen Schriften*, wyd. C. I. Gerhardt, B 1978, VII 204). Osobną składową jego r. jest projekt tzw. lingua universalis, czyli projekt powszechnego języka, mającego być idealnym i doskonałym (wolnym od możliwości błędu lub fałszu) medium poznania, „wehikułem myśli”, narzędziem zdobywania nowej wiedzy oraz środkiem porozumiewania się pomiędzy uczonymi.

W późniejszej fazie aktywności zasady swojego r. wyłożył Leibniz w ramach monadologicznej metafizyki (zob. *Zasady filozofii, czyli monadologia*, tłum. S. Cichowicz, w: tenże, *Wyznanie wiary filozofa*, Wwa 1969, 297–317). Uznał, że ostateczną podstawą uzasadniania są struktury bytowe („Ratio est in Natura [...]” – *Die philosophischen Schriften*, VII 289), których odczytaniem są naczelné zasady (zasada identyczności, sprzeczności i racji dostatecznej). Od-

czytywanie tych zasad w naturze realizuje się za pośrednictwem refleksji (rozwinęta postać cogito), w której umysł zwracając się ku sobie („[...] rozważanie natury rzeczy nie jest niczym innym, jak tylko znajomością natury naszego umysłu i tych idei wrodzonych, których nie ma potrzeby szukać na zewnątrz” – *Nowe rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, tłum. I. Dąbska, Kęty 2001, I, I, par. 21; zob. tamże, I, III, par. 18), wydobywa na jaw obecne w nim dane poznawcze („[...] wiele jest w naszym umyśle rzeczy wrodzonych, skoro niejako sami wrodzeni jesteśmy sobie i skoro jest w nas: byt, jedność, substancja, trwanie, zmiana, działanie, spostrzeżenie, przyjemność i tysiąc innych przedmiotów naszych idei intelektualnych. [...] te przedmioty są bezpośrednio i stale obecne w naszym rozumie [...]” – tamże, *Przedmowa*, 22; zob. *Zasady filozofii, czyli monadologia*, par. 30). W obliczu głoszonego radykalnego izolacjonizmu („Monady nie mają okien, przez które cokolwiek mogłoby do nich się dostać lub też z nich wydostać” – *Zasady filozofii, czyli monadologia*, par. 7) i natywizmu, refleksja stała się naczelną władzą poznawczą, dzięki czemu utwierdzony został poznawczy prymat rozumu nad doświadczeniem. W pewnym sensie analiza umysłu, przy założeniu tożsamości natury umysłu i rzeczy, zastąpiła doświadczenie (W. Tatarkiewicz).

Ważną składową Leibniza r. jest w jego wykładni zasada racji, „na mocy której stwierdzamy, że żaden fakt nie może okazać się rzeczywisty, czyli istniejący, żadna wypowiedź prawdziwa, jeśli nie ma racji dostatecznej, dla której to jest takie, a nie inne; chociaż racje te najczęściej nie mogą być nam znane” (tamże, par. 32; zob. B. Paź, *Naczelną zasadą r.*). Zasada ta miała uniwersalny zakres, tj. obowiązywała zarówno jako zasada rzeczywistości, poznania i działania. Wraz z przyjęciem tej zasady Leibniz stanął na pozycjach panlogizmu: cała rzeczywistość jest racjonalna i cała jest poznawalna. A ponieważ natura umysłu jest logiczna, to przy tożsamości natury umysłu i rzeczy trzeba przyjąć powszechną logiczność poznawanego świata. Zachodzi zatem izomorfia pomiędzy strukturami świata (bytowy podmiot – przypadłości) a strukturą logiczną sądów (logiczny podmiot – predykaty).

Leibniza idee r. znalazły systematyczny wykład w dziełach jego ucznia Ch. Wolffa, który wszystkie swoje dzieła redagował w racjonalistycznej stylistyce *more geometrico*. Na uwagę zasługuje dzieło *Philosophia prima, sive Ontologia [...] (F 1729)*, będące pierwszym systematycznym wykładem ontologii pojętej jako nauka niezależna od metafizyki (zwł. teologii naturalnej) i

dyscyplina pretendująca do rangi pierwszej nauki (filozofii). Ontologia ta, koncentrując się na analizie koniecznych struktur pojęcia bytu (seu quatenus ens est) zredukowanego do aspektu istoty (esencjalizm), wprowadza szczególny typ racjonalności przedmiotu, zgodnie z którym racjonalne jest wyłącznie to, co jest wyznaczone przez istotę i co czyni zadość zasadzie racji. Podobny typ racjonalności (jednak bez aplikacji do niej zasady racji) zaproponuje w XX w. w ramach fenomenologicznej ontologii R. Ingarden.

Cezurą w dziejach r. jest data publikacji *Krytyki czystego rozumu* I. Kanta (*Kritik der reinen Vernunft*, Riga 1781, 1787²), który na bazie przesłanek obcych tradycji filozofii racjonalistycznej zakwestionował praktyczne wszystkie jej elementy składowe, od przekonania o poznawalności rzeczywistości (nazywanej tu sferą „rzeczy w sobie”), przez zakwestionowanie możliwości budowy metafizyki, po stosowalność metody matematycznej w filozofii. Kant wypracował model racjonalności nowy zarówno w stosunku do tradycji klasycznej, jak i filozofii kartezjańskiej; była to racjonalność ściśle epistemologiczna, kwestionowała jedną z naczelných zasad r. – tezę o tożsamości natury umysłu (logika) i rzeczy (ontologia). Jego r. opiera się na koncepcji podmiotu pojętego jako czynny faktor, który w procesie poznania spontanicznie narzuca siatkę pojęć (*Verstandesbegriffe*) i zasad pochodzących z jego intelektu na płynące z zewnątrz wrażenia oraz dokonuje tym sposobem swoistej syntezy, efektem której jest przedmiot doświadczenia.

Stanowisko Kanta w kwestii r. zostanie przewyżczone przez G. W. F. Hegla (*Wissenschaft der Logik*, wyd. G. Lasson, I–II, B 1975). Racjonalność artykułował Hegel opierając się na w oparciu zgoła inne w stosunku do zastanego rozumienie bytu (*Sein*), który przez swoją pierwotną całkowitą nieokreśloność jest tożsamy z Niczym („*Das reine Sein und das reine Nicht ist dasselbe*” – tamże, I 60). Taka wizja bytu znosiła klasyczną tektonikę pierwszych zasad: zasadę sprzeczności, ale również zasadę identyczności i racji dostatecznej (tamże, II 28–100). Wspólne dla Hegla i racjonalistów XVII w. było przekonanie o pełnej racjonalności rzeczywistości (r. metafizyczny), jednak Hegel diametralnie odmiennie pojmował samą racjonalność: przez racjonalność świata rozumiał obecność w nim ponadjednostkowego Rozumu (*Vernunft*), który panuje nad wszystkim i wszystkiemu wyznacza cel. Naczelną zasadą jego r. jest słynna formuła: „Co jest rozumne, jest rzeczywiste; a co jest rzeczywiste, jest rozumne”. Heglowski r. przypomina r. heraklitejski, m.in. w tym, że opiera się

na znoszącej przeciwieństwa jedności rozumu-logosu oraz ma naturę radykalnie wariabilną (procesualną).

Kontestacja r. w XX w. W końcu XX w. r. na kontynencie stał się jednym z głównych obiektów krytyki ze strony różnych opcji. W szczególności krytykowany był przez neokantystów, opatrujących go epitetem „dogmatyzmu”. Krytykowano także r. w wersji Hegla (egzystencjalizm, marksizm). Całkowicie zarzucono główne założenia r. lub przyjmowano tylko niektóre z nich, inne kwestionując. Szczególnie mocno sprzeciwiały się r. różne postaci filozofii życia (W. Dilthey), egzystencjalistycznego irracjonalizmu (S. Kierkegaard, J.-P. Sartre, G. Marcel), historyzmu (marksizm), hermeneutyki (M. Heidegger, H. G. Gadamer) czy „filozofii dialogu” (F. Rosenzweig, E. Levinas) agresywnie kontestującej r. zach. kultury. Skrajną postacią kontestacji r. w różnorodnych jego postaciach jest nurt postmodernizmu (J. F. Lyotard, J. Derrida) oraz postmarksistowska formacja tzw. teorii krytycznej (H. Marcuse, T. W. Adorno, J. Habermas i in.).

Logistyczny antyirracjonalizm i r. krytyczny. W nurcie pol. filozofii analitycznej (szkoła lwowsko-warszawska) wypracowany został model r. pojętego jako „logistyczny antyirracjonalizm”. Odznaczał się on antymetafizyczną postawą, akcentował językowy aspekt stawianych kwestii filozoficznych, postulował jasny styl filozofowania (zob. K. Twardowski, *O jasnym i niejasnym stylu filozoficznym*) oraz potrzebę aplikacji metod semiotyczno-logicznych do artykułowania i rozwiązywania zagadnień filozoficznych. Logistyczny antyirracjonalizm operował racjonalnością typu pojęciowego, logicznego i metodologicznego. W efekcie krytyki neopozytywizmu (Wiener Kreis) wykształciła się postać tzw. r. krytycznego (nazywanego niekiedy racjonalnym krytycyzmem), którego czołowym reprezentantem był K. R. Popper (*Logik der Forschung*, W 1935, 2005¹¹; *Logika odkrycia naukowego*, Wwa 1977, 2002²). Przeciwwstawiał się on nie tyle empiryzmowi, co różnym postaciom irracjonalizmu (klasyczny r. stanowi tu jedną z postaci irracjonalizmu, gdyż jest wiarą w rozum). Popper koncentrował się nie na poszukiwaniu niepodważalnych źródeł i zasad poznania, jak czynił to np. Kartezjusz i jego następcy, ale na tym, jak wykryć i wyeliminować błędy w naszym poznaniu. Rezygnuje się w nim z uzasadniania jako naczelnego kryterium racjonalności, zastępując je kryterium krytycyzmu, w ten sposób unikając tzw. zarzutu „tu quoque”, czyli dogmatyzmu (tradycyjny r. nie jest w stanie sam siebie uzasadnić na podstawie wła-

snych kryteriów) i spełniając warunek samozwrotności (zob. M. Walczak, *Racjonalność nauki*, 197–200). R. ten to r. metodologiczny, pozostający w ścisłym związku z pojęciem nauki. Nawiązują do niego m.in. J. W. Watkins i H. Albert. Stanowisko r. sceptycznego reprezentuje W. V. O. Quine, który w artykule *Two Dogmas of Empiricism* (PhRev 60 (1951), 20–43; *Dwa dogmaty empiryzmu*, w: tenże, *Z punktu widzenia logiki*, Wwa 2000, 49–75) z pozycji neo-pragmatystycznych zakwestionował dychotomię prawd syntetycznych i analitycznych oraz możliwość redukcji zdań syntetycznych do protokolarnych zdań obserwacyjnych.

M. Grabmann, *Die Geschichte der scholastischen Methode*, I–II, Fr 1909–1911; W. Tatarkiewicz, *De certaines formes du r. du XVIIe et XVIIIe siècle*, PF 33 (1930), 66–71 (*O niektórych postaciach r. XVII i XVIII wieku*, w: tenże, *Droga do filozofii i inne rozprawy filozoficzne*, Wwa 1971, 109–115); K. Ajdukiewicz, *Logistyczny antyirracjonalizm w Polsce*, PF 37 (1934), 79–88; J. Laporte, *Le r. de Descartes*, P 1945, 1988; S. Kamiński, *Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, Lb 1961, 1981³ (pod nowym tytułem: *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, Lb 1992⁴); A. B. Stępień, *Nieco o r. i racjonalnej koncepcji nauki*, Więź 4 (1961) z. 9, 28–36; K. Twardowski, *O jasnym i niejasnym stylu filozoficznym*, w: tenże, *Wybrane pisma filozoficzne*, Wwa 1965, 346–348; G. Rodis-Lewis, *Descartes et le r.*, P. 1966, 1996⁷ (*Kartezjusz i r.*, Wwa 2000); J. Collins, *The Continental Rationalists. Descartes, Spinoza, Leibniz*, Miw 1967; H. Lenk, *Philosophische Letztbegründung und kritischer R.*, Zeitschrift für philosophische Forschung 24 (1970), 183–205; H. Albert, *Konstruktion und Kritik. Aufsätze zur Philosophie des kritischen R.*, H 1972, 1975²; F. Aliquié, *Le r. de Spinoza*, P 1981, 1998³; P. Kondylis, *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen R.*, St 1981; S. Kamiński, *R. w filozofii nauki na początku XX w.*, SF 27 (1983) z. 5–6, 143–153; B. Skarga, *Trzy idee racjonalności*, tamże, 17–37; E. Curley, *Rationalism*, w: *A Companion to Epistemology*, Ox 1992, 411–415; R. Nozick, *The Nature of Rationality*, Pri 1993; M. A. Krapiec, *Podstawy racjonalnego porządku poznawczego. Pierwsze zasady*, w: Krapiec Dz VIII, 275–286; W. Stróżewski, *R. i metaracjonalizm*, w: tenże, *Istnienie i sens*, Kr 1994, 396–422; A. Lekka-Kowalik, *Racjonalność jako relacja. Próba charakterystyki esencjalnej*, w: *Byt, logos, matematyka*, To 1997, 47–62; R. Kleszcz, *O racjonalności. Studium epistemologiczno-metodologiczne*, Łódź 1998; B.

Paź, *Semiotyczne podłoże ontologicznego r.* (G. W. Leibniz, Ch. Wolff), w: *Rzeczywistość języka*, Wr 1999, 39–60; H. Albert, *Kritischer R.*, T 2000; W. Marciszewski, *Nowoczesny r. i jego adwersarze*, KF 32 (2004) z. 1, 5–36; M. Walczak, *Racjonalność nauki. Problemy, koncepcje, argumenty*, Lb 2006; B. Paź, *Naczelna zasada r. Od Kartezjusza do wczesnego Kanta*, Kr 2007.

Bogusław Paź